

Többkultúrájú terek akcentusai – A többnyelvűség poétikai, irodalomtörténeti és társadalmi lehetőségei

Absztrakt. A határon túli magyar irodalom, illetve a nyugati vagy emigráns magyar irodalom kategóriái jelzik a történelmi események és az irodalomtörténeti kategorizációk összefonódását. Mindkét átfogó kategóriába tartozó irodalmak inherens nyelvi mássága, többnyelvűsége problematizálja az országhatáron alapuló kánonstruktúrát és irodalomtörténeti leíró rendszereket. A többkultúrájú, többnyelvű közegekben születő irodalmi alkotások a magyar monolingvális és mediális hierarchiákra épülő patriarchális hagyományt az átfordulások, a permanens mediális interakciók és társadalmi akciók irányába nyithatják meg. Elemzett példáim – Domonkos István Kormányeltérésben (1971) című verse és Bodor Ádám Sinistra körzet (1992) című regénye – eltérő módon a magyar irodalmi nyelvet a különböző nyelvek, akcentusok oszcillációs archiváló hangzó médiumaként teremtik.

„A magyar irodalom szerencsésnek mondhatja magát, mert a történelmi balszerencsék folytán a világ több helyén honos.” (Esterházy Péter)¹

Mobilis térképek és terminusok

A többnyelvűségekre fókuszálva tanulmányom alcímében jelzett három szint együttesen és egymásra hatóan vizsgálható. Irodalomtörténeti szempontból, illetve a kanonizációs stratégiákra vonatkozóan a magyar irodalomtörténet két – a határon túli magyar irodalom és a nyugati vagy emigráns magyar irodalom – kategóriáját emelem ki.

A két kategória két különböző típusú mozgás eredményeként keletkezett a magyar kultúrában és irodalomtörténetben. A *határon túli magyar irodalom* kategóriája a térképek mozgása (*“the movement of borders over people”* Rogers Brubaker²) révén, az 1920-as országhatárok újrendezésének következményeként keletkezett. A *nyugati magyar irodalom* Magyarországot 1946–48-ban és 1956-ban elhagyó írók munkáinak összegző irodalomtörténeti kategóriájaként szerepel, amely a kivándorlások, országváltások (*“the move-*

1 ESTERHÁZY Péter, *Könyvek között – Bibó, Vitéz, Kemenes Géfin = UŐ, Egy kékharisnya följegyzéseiből*, Budapest: Magvető, 1994, 70.

2 ROGERS BRUBAKER, *Grounds for Difference*, Cambridge – London: Harvard University Press, 2015, 136.

*ment of people over borders*³⁾ következtében jött létre. A történelmi eseményekkel összefüggő megnevezések pontosító jelzőkkel egészültek ki, vagy éppen más fogalmak előzték meg, lásd még: disszidens -, emigráns-, diaszpóra-, illetve kisebbségi (erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai) magyar irodalom terminusokat. Mindkét átfogó kategóriába tartozó irodalmak inherens nyelvi mássága problematizálja az országhatáron alapuló irodalmi kánonstruktúrát és irodalomtörténeti leíró rendszereket.

A nyugati magyar irodalom szövegei között egyfelől számos példát találunk arra, ahogyan tematizálják a nemzet „testéről” való leszakadást, függetlenséget, a szólás szabadságát, másfelől nosztalgikus viszonyulásra, honvágy-narratívákra is sok példa akad. A korabeli befogadás többnyire ez utóbbira volt fogékony, és az értelmezés mindenkor alapjaként a hazavágyódást jelölte ki. Az emigrációban keletkezett művek korabeli esztétikai interpretációjának, illetve kanonizációjuk elmaradása annak archeológiája, ahogyan az államosocializmus-kori nemzetállam és annak kultúrpolitikája e kiszakadást nem tűrte el, a Magyarország határain kívül keletkező magyar nyelvű szövegekről, magyar kultúrához kötődő szerzőkről pusztán elvétve vett tudomást. Ebben is rejlik a nyugati magyar szerzők paradox léte: egy nemzeti nyelvi keretből szorultak ki azon szerzők, akik továbbra is magyar nyelven (is) írtak, és a rendszerváltás utáni utólagos kanonizálás majdnem szükségszerűen ezt a korábbi mulasztást igyekezett jóvátenni, és éppen ezzel anakronisztikussá is változtatódtak, hiszen egy korábbi egységesnek vélt nemzeti ideológia múltjába rendszereződtek így be utólag. A rendszerváltás utáni recepcióban a beletartozás elbeszélésével összefüggően a hontalanság képzete is megte-remtődött, – bár a mottóként kiemelt Esterházy-szellem megfordítja ezt a képzetet –, amely azonban már az élő értelmező közösségek hiányához kapcsolta e domináns metaforát: „Az irodalom azonban nem csak szókincs és mondat, hanem pragmatikai összefüggésrendszer is. A hontalanság nem kedvez a mellékjelentéseknek, amelyek szüntelenül változnak gazdagodnak és átalakulnak az anyanyelvi közösségben. A száműzetésben élt írók művei kicsit légtüres térben keletkeztek, s nem alakulhatott ki körülöttük az értelmezéseknek az a hagyománya, mely minden nemzeti kánon kialakulásának velejárója. Át-, pontosabban visszakerülésük a magyarországi irodalomba éppen ezért aligha lesz könnyű”.⁴ A magyar irodalmi intézményi rendszerek hierachiájában

14

3 Uo.

4 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A hontalanság irodalma = UŐ, Újraértelmézések*, Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000, 160. Itt meg kell jegyezni, hogy a nyugati magyar irodalomnak voltak saját intézményrendszerei, azaz folyóirataik, könyvkiadásaik, találkozik arról tanúskodnak, hogy az értelmezői közösségek nyugati magyar változatait igyekeztek kialakítani. Lásd folyóirataikat: Washington: *Arkánium* (1981–1996), Róma: *Katolikus Szemle* (1949–1992), Párizs: *Magyar Műhely* (1962-), München: *Új Látóhatár* (1958–1989), Chicago: *Szivárvány* (1980–1992), illetve egyesületeiket: hollandiai Mikes Kelemen Kör, a londoni Szepsi Csombor Kör, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom.

Szegedy-Maszák Mihály értő figyelme és nyitottsága szemléletformáló jelentőségű, gondolatai ugyanakkor a nemzeti kultúráról való gondolkodás történeti konstrukcióját is képzik, a folyamatosan változó és képződő nyelvi „mellékjelentéseket” az anyanyelvi közeg felől érti pusztán, a nyugati magyar szerzők magyar nyelven írott műveit ebbe a centrális anyanyelvi spektrumba bevonva, illetve ennek hiányában látja légüres térben keletkezőnek. Gondolatainak történeti értéke és a hozzá képesti elmozdulás úgy ragadható meg, hogy ma a zajló, teremtődő mellékjelentéseket a többnyelvűség, a többkultúrájú tér adottságaiból fakadóan is érthetjük, éppen a más nyelvekkel való interakció, más kultúrákba, társadalmakba való beágyazottság teremt(het) „mellékjelentések” a magyar nyelv és kulturális emlékezet számára. A nyugati emigráns műveket és a határon túli régiókhoz kapcsolódó kettős vagy „többes kötődésű” (Thomka Beáta, 2018) szerzőket és alkotásaikat mintegy olyanként érthetjük, ahol a magyar nyelv változó mellékjelentései egy másik nyelv vagy nyelvek és kulturális egymásrahatásai révén keletkeznek.

Az írás jelenének nézőpontjából az látszik, hogy a nyugati magyar irodalom kanonizálása nem föltétlenül jár együtt az élő hagyománnyá válással, és főként nem az egységes, nemzeti irodalomtörténet-írás strukturális átalakulásával, de-centralizálásával. A rendszerváltás utáni kanonizációban meghatározó újraértelmező irodalomtörténeti munkákban került fókuszba a nyugati magyar irodalom. (Lásd például Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig* (2007) című kötetet.) Ugyanakkor továbbra is fennáll, ahogyan Schein Gábor az emigráns irodalomra vonatkozóan megállapítja, hogy mivel „a teljes magyar irodalom térszerkezetét lényegileg érinti, ezért alapvető megközelítésére csak a nemzeti irodalom térszerkezetének kritikája és lehetséges újragondolása adna módot”.⁵

Az otthontalanság meghatározó képze a honosításának (burkolt) kényszerét is transzportálta, amely továbbra is egy centralizált nemzeti szempontrendszer foglya. Feltehetőleg az emigráns/nyugati magyar irodalom mint jelenség igazi intézményi, történeti és politikai hatása abban lesz, *ahogyan hozzásegíti a magyar irodalom intézményes struktúráit, hogy önmagát diverz jelenségek heterogén közegeként értse*. Ehhez a képzetek és fogalmak reflexiójára – saját korábbi fogalmi rendszeremet is újragondolva –, áthangolására van szükség. A nomád koncept mint „a kereszteződéseknél való lakozás”⁶ nem a veszteséget, hiányt hangsúlyozza, amelyek viszont az otthontalanság képzetéhez inherens módon társulnak. A nyugati magyar irodalomnak mint nomád jelenségnek a konceptualizálása magának a magyar irodalomtörténet-írásnak és intézményrendszerének az újrakonceptualizálását is eredményezheti, nem pusztán a több-központúvá válása értelmében⁷, hanem magát a

5 SCHEIN Gábor, *Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája*, Irodalomtörténet, 2019/1., 14.

6 IAIN CHAMBERS, *Vándorlás, kultúra, identitás*, ford. MARNO DÁVID, Helikon, 2002/4., 436.

központ, egység képzetét az „intenzív összekapcsolódás”⁸, az intenzív érintkezés, inkommenzurábilis és dinamikus tapasztalata irányába mozdíthatja el.

Mind a határon túli magyar irodalom, mind az emigráns nyugati magyar irodalom a nemzeti irodalom homogén konstrukcióját felnyitó *törésvonalaként* értékelhető, amelyek által a 20. századi nemzeti irodalomtörténeti genealógia folytonosságának a problematizálása jut kifejezésre, illetve mindkét jelenségben *több temporalitás és kulturális elv egyidejűsége érvényesül*.⁹

Idegen nyelvi környezetben az anyanyelvre való odafigyelés sokkal intenzívebbé válik, azonban ez nem csupán a megőrzését jelenti, hanem ebből az érzékeny figyelésből a folytonos átíró – „mellékjelentéseket teremtő” – reflektálása is következik. Ahogyan Kemenes Géfin László összegez: „A nemzeti tradíció átrendeződése mellett nagy hatással volt legtöbbünk költői fejlődésére az elmúlt száz esztendő nyugati (nem-magyar) irodalma, annak is főként újító egyéniségei. Hozzájuk fűződő viszonyunk természetszerűleg más, mint a legtöbb hazai költőé, hiszen nyelvüket anyanyelvi szinten beszéljük, írjuk és olvassuk; művészetük nem kissé mindig idegen, importált portéka, hanem szerves tartozéka szellemi örökségünknek. Emellett az amerikai, francia, német, angol stb. kortárs irodalom törekvéseit és irányzatait is első kézből ismerjük, akárcsak a filozófia, pszichológia és nyelvészet legfrissebb hajtásait, méghozzá azonnal és ott, amikor és ahol éppen kiserkednek. Műveinken tehát óhatatlanul érződik valami »nem-magyar«”.¹⁰

16 A kortárs mobilitások globalitásának következményeként is előtérbe kerülő *többnyelvű irodalom* hatására elképzelhető, hogy a fenti két jelenség a magyar nemzeti irodalom folytonosságába való beletartozás mellett vagy helyett a „nem-magyar” sajátosságai okán a többnyelvű irodalmakkal való interakciójában fog átrendeződni. Hiszen eme szövegek nyelvi kísérletezésének hátterében több kultúra, több nyelv és irodalmi hagyománya egyaránt hat.

7 Ez a pluralizáló elv megjelenik a korabeli recepcióban. Vö. BÉLÁDI Miklós, *Utószó = Vándorének. Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 397–398.

8 Vö. Rosi BRAIDOTTI, *Writing as a Nomadic Subject*, Comparative Critical Studies, 2014/2–3., 182.

9 A több kulturális elv egyidejűsége például többirányú kanonizációban is megnyilvánulhat. Például geopoétikai nézőpontú „román irodalom mint világirodalom” részévé válhatott Bodor Ádám, Dragomán György és Láng Zsolt prózapoétikája, legalábbis az angol nyelvű kulturális cirkulációban. Vö. BALÁZS Imre József, *Trees, Waves, Whirlpools: Nation, Region, and the Reterritorialization of Romania's Hungarian Literature = Romanian Literature as World Literature*, szerk. Mircea MARTIN – Christian MORARU – Andrei TERIAN, New York: Bloomsbury Academic, 2018, 157–175. Ezt a jelenséget korábban részletesebben elemeztem vö. DÁNÉL MÓNIKA, *Többnyelvűség és lokalitás. Magyar és román érintkező narratívák 1989-ről*, Erdélyi Múzeum, 2020/3., 1–27. Online: <https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/32194/EM2020—3-01-Danel.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

10 KEMENES GÉFIN László, *A szerkesztő előszava = Nyugati magyar költők antológiája 1980*, szerk. KEMENES GÉFIN László, Bern: Európai Protestáns Szabadegyetem, 1980, 7–8.

A többnyelvűség lehetővé teszi, hogy e szerzők művei egyszerre több kulturális és nyelvi hagyomány hálójában keletkezzenek. Többkultúrájú beágyazottságuk révén egyszerre *lokálisan nemzetközies*. A nyelv(ek) interakciójában a nyelvi reflexivitás is erőteljesebbé válik: a saját (magyar) nyelv az elkülönböződés, az immanens viszonyítottság poétikai alaptapasztalatába fordul át. Így a recepcióban az emigráns magyar szerzőkhöz társított földrajzi otthontalanság biográfiai képzete mellé a nyelvi sokszólamúság, többműfajúság és intermedialitás nomád felfogása kerülhet. A történeti, kulturális, nyelvi emlékezetet folytonosan újra- és re-kontextualizáló poétikák „örömteli nomád erő”-ként¹¹ válhatnak megragadhatóvá. Többkultúrájú, többnyelvű közegekben születő irodalmi művek, alkotások a magyar monolingvális és mediális hierarchiákra épülő patriarchális hagyományt az átfordulások, a permanens mediális interakciók és társadalmi akciók irányába nyithatják meg. Így például a nacionalizálódóan egyirányúsodó társadalmak esetében a kisebbségi határon túli területek inherensen nem egykultúrájú magyar közösségeinek közös hálózatot kellene kialakítaniuk, amelynek éppen a *többirányúság, többkultúrájúság lehetne a közös alapja*, vagyis a magyar nyelvnek, kultúrának, határon túli magyarság(unk)nak a más nyelvekkel való érintkezése, átítatottsága, illetve a szlovákiai, romániai, szerbiai, ukrainai társadalmakba való belekötődése, belecsatlakozása. Az köthetné össze őket, *hogyan válik mássá a magyar nyelv és kultúra a lokális többnyelvűségben*. Ez egyben a nacionalizáló rezerválódás ellenében éppen a dinamikus továbbélését is szolgálhatja a magyar kultúrának. A lokális többnyelvű vernakuláris jelentések, jelenségek összekapcsolása a társadalmi önértésünk kisebbségi pozícióit is elmozdíthatja, olyan önértési mintázatokat teremthet, ahol az ún. centrum kezd beleforgulni a más-ságba, és ez nem pusztán reverz hatalmi folyamat, hanem sturktuálisan hozhat létre valami teljesen más önértést. A kulturális, nyelvi érintkezésen alapuló köztességet, a folyamatos oszcillációs, fordítási létmódokat alapként értékesnek állíthatja.

Az eddigiekben érintett irodalomtörténeti és társadalmi vonzatokkal összekapcsolódóan a következőkben arra fókuszálok *ahogyan a magyar nyelv mint mássá váló nyelv a többnyelvűség tapasztalatának a poétikai közegeként teremtődik*. A többnyelvű tapasztalat visszahatásaira hozok különböző példákat, amelyek abban közösek, hogy a magyar nyelvet az átfordítottság köztességében pozicionálják, ahol a monolingvális olvasónak szembesülnie kell valami nem-magyar tapasztalással, és a *poétikai köztes nomád pozíció-*

11 Vö. “Nomadic becoming is neither a reproduction nor just an imitation, but rather emphatic proximity, intensive inter-connectedness. Nomadic shifts enact a creative sort of becoming; they are a performative gesture that allows for otherwise unlikely encounters and unsuspected sources of interaction, experience and knowledge. They urge us to reflect upon the affects and ethics of our own writing practices and the potency of our own figures of speech, so as to fully assess their potential for empowerment. Critique and creativity are informed by this joyful nomadic force and can be seen as the self-styling of different modes of resistance.” Rosi BRAIDOTTI, *Uo*.

ból fakadóan az egynyelvűség strukturálisan másképp értésének tapasztalatát állítják elő. Domonkos István *Kormányeltörésben* című 1971-es verse és Bodor Ádám prózapoétikája eltérő módokon, de a magyar irodalmi nyelvet a különböző nyelvek, akcentusok oszcillációs archiváló hangzó médiumaként teremti meg. Domonkos versét a többnyelvűség kontextusában olyan egyedi példának látom, ahol a hiány poétikájával kettős olvasást, kettős nyelvi viszonyulást kér a szöveg, magyar nyelvit és nem-magyar nyelvit egyaránt. Sajátos nyelvi poétikájával inhresen kéri a nem-monilingvális olvasásmódot.¹² Többkultúrájú terek akcentusait újrateemtő regényként a *Sinistra körzetet* pedig olyan példának tartom, amelynek teremtett vernakuláris nyelve a kelet-közép-európai térség bizonyos nyelveinek és egymással érintkező akcentusainak (szét)hangzásában, oszcilláló hallható egyidejű létmódjában ragadható meg.

A nyelvi hiány mint többnyelvű poétika (Domonkos István: *Kormányeltörésben*)

18

A grammatika értelemstabilizáló szerepének a hiánya, illetve a grammatikai értelemösszefüggések lehetőségének a kiiktatása teszi neoavantgárd szempontból meghatározóvá a Vajdaságból Svédországba emigrált Domonkos István *Kormányeltörésben* (Djuphult, 1971) című művét. „A grammatika elvetésével elveti a szabályt, dekonstruálja a nyelvet, az apoétikus versmodellel pedig a poétikát, a hagyományt és normarendszert.”¹³ Ugyanakkor a versbeli infinitivusi alakok a szótári nyelvre utalnak, vagyis szavak ragozatlan egymás mellé helyezésére, és ebben az egymásmellettségben éppoly hangsúlyossá válhat az összeolvasás, mint a szavak önálló, felsorolásszerű felolvasása. A konkrét költészet versnyelvének ideája szerinti „ragozatlan szavakra, szóso-rokora vagy egyszerű szólancokra való redukció”¹⁴, vagyis a szintaxis kiiktatásával a szavak mobilissá válhatnak, felcserélhetőkké, illetve önmagukban is hangsúlyosak lesznek. Az írásjeleket nélkülöző szótári felsorolás mint nyelvhasználat csupán sejtet értelemintenciókat, és ezzel egyben az értelemközvetítő nyelv eszményét teszi kérdésessé. A versben a grammatikai hiány ellenére a felsorolások és szekvenciák visszatérő ritmusából, hangzó dinamizmusából poétikailag létrejön – a többnyire nominális stílus és infinitivuszok időtlensége ellenére – egyfajta tagolt ritmikus narrativitás, és a felsorakozó szavakból az összeolvasásban megteremthető egy idegenbe került *Gastarbeiter* vándor-

12 Korábbi neoavantgárd poétikai értelmezésemet (lásd DÁNÉL MÓNKA, *Nyelv-karnevál. Magyar neoavantgárd alkotások poétikája*, Budapest: Kijárat Kiadó, 2016, 172–176.) ebből a szempontból gondoltam újra, és tartottam fontosnak a korábbi változatban is szereplő egyes részletek újraközlését ebben a többnyelvűségre fókuszáló kontextusban.

13 THOMKA Beáta, *Kihátrálás a világból, nyelvből = UŐ, Regénytapasztalat. Korélmény, hovatarтоzás, nyelvváltás*, Budapest: Kijárat Kiadó, 2018, 77.

14 Helmut HEISSENBUETTEL, *Konkrét költészet*, ford. Sz. MOLNÁR Szilvia, Magyar Műhely, 1998–1999/108–109., 41.

figurája és utazásai. Az idegen nyelvi elemek kontextusában a szótárnyelv úgy is értelmezhetővé válik, mint olyan (saját) nyelv, ami az idegen nézőpontjából válik egyáltalán beszélhetővé. A magyar nyelv (anyanyelv?) elidegenült „másik” nyelvként válik (újra) megtanulhatóvá, (újra) elsajátíthatóvá. Ha idegen nyelvként is tudjuk hallani a szöveg magyar szavait, szegmentumait, akkor értjük kijelentésekként, helytelenül, de mégis állításokként is. És ekkor az olvasásban az értelemadás, (saját) értelem-összefüggés teremtésének a magyar nyelvi „önkénye” mutatkozik meg. *Ilyen értelemben kéri a magyar nyelv hiányzó elemeinek az „elsajátítását” a szöveg.* A hiányzó grammatikára mint jelentésadó struktúrára helyeződik át a hangsúly, hiszen egy nyelvi jelentés egyszerre van a szavakban és közöttük. A vers ezen pozicionáltsága akkor válik „kézzelfoghatóvá”, amikor más nyelvekre fordítják, akkor ugyanis a hangzás gördülékenységével együtt a literális értelemben meg nem jelenő felsorolásstruktúra magyar nyelvi logikáját is le kell fordítani: a hiányos grammatikai viszonyokat hiányos grammatikaként.¹⁵ Paradox módon a „legmagyarább” alkotásnak is tekinthetjük, mint ami hiányként, hiányában közvetíti a grammatikai összefüggések lehetőségét, kontúrját. Egyszerre kell a magyar nyelvtan belső logikáját hiányzóként érzékelni és idegen nyelvként a szavak jelentését önállóan érteni. A szöveg tehát egyaránt lehetővé teszi, hogy ritmikusan, lendülettel, soronként olvassuk, és a hangzás emeljen ki szekvenciákat, rímekeket, vagy szótárszerűen, szavanként, lassabban, ugyanolyan hangsúllyal, így az egyes szavak önállóan lesznek egyenként (nem-)hangsúlyosak.

Domonkos művében a szavak változatos széles körű „tartalmak” közvetítői, de mégsem közvetítenek egyértelmű jelentéseket. Azonban a szó(tári)-jelentések nem akcidentálisak, általuk rajzolódnak ki a különböző nyelvi, társadalmi, történelmi, érték- és identitásjelölő regiszterek: pl. baloldali ideológia szavai (proletár, kommunista), illetve alkotók névsora (vö. „marcuse satre godard / morris laing russel nietzsche / kepler galilei newton / einstein poincaré lukács / marshall mcluhan / (...) lenin lenni emigráns / marx lenni emigráns / joyce musil mann brecht / bartók picasso chagall / marx fájni fog neki / feleség hívni jenny / rilke baudelaire rimbaud / mind csavarogni”¹⁶); „buchenwald” mint emlék- és emlékeztető hely, és ide tartozhat a kivételesen világosabb grammatikájú szegmentum: „világ / pro-árjai / világ / kontra-árjai / ez nem lenni vers / szavak kínai falát / megmássza a halál / élet frázisait / emberbőr kötésben / adják ki írók: / nemzeti irodalmak / generálisai”; a „szeptár otthagyni nénát”¹⁷

15 A mű tizenkét nyelven olvasható a következő kötetben: DOMONKOS István, *Kormányeltörésben*, Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár – Napkút Kiadó, 2015. Fordítók: Owen Good (angol), Szvetla Kjoszeva (bolgár), Reet Klettenberg (észti), Bérengère Vogel (francia), Justyna Musialska, Monika Pierzchała, Julia Wolin, Dorota Stronkowska, Anna Butrym és Anna Balcewicz (lengyel), Katalin Bogoeva (macedón), Buda György (német), Elizaveta Sochivko (orosz), Andrei Dósa (román), Daniel G. Pech (svéd), Judita Šalgo (szerb), Tarik Demirkan (török).

16 DOMONKOS István, *Kormányeltörésben*, Új Symposion, 1971. 73. szám, melléklet VI.

17 Uo., IV.

szegmentum elemei a vajdasági lokális vernakuláris nyelvet idézi meg, a pszichiáter, a clitoris pedig lelki, testi identitásnyomok jelölőként is érthetők.

Ezen szókonnotációkkal egyidőben olyan „létszavak” kiüresítését végzi el a szöveg, illetve hagyja szótári jelentésükben teljességgel nyitottan és értelem nélkül, (ha felsorolásként értjük) mint a lenni létige, vagy az én személyes névmás. E két szónak az egymáshoz való (nyelvtani) kapcsolódását egyáltalán nem adottságként tételezi e köztes poétikai nyelv. Az én és lenni egymásra vonatkozása csupán értelmezői önkény eredményeként jöhet létre, illetve maradhat meg önálló, elszigetelt szótári jelentésében. „én lenni / én nem tudni magyar / élni külföld élet / pénz nyelv zászló / himnusz bélyeg / elnökök vezérek / előkötorni megfelelő / ott ahova érek (...) / ez nem lenni vers / szavak kínai falát / megmássza a halál / élet frázisait / emberbőr kötésben / adják ki írók:/nemzeti irodalmak / generálisai / én nem bírni nemzeti / fogások erős szaga / csinálni külfödből / portable haza / én menni külföld / mit munkaengedély / kofferban szalonna / két kiló kenyér / én nem látni sehol határ / én látni új látóhatár / én menni külföld // talpalni csikorgó havon / élet nercbundákban jönni / vágni engem nyakon”¹⁸.

Az én névmásnak a teljesen különböző viszonyokba való bekötése és szétírása a vers vége felé válik a lehangsúlyosabbá: „én két gyerek / én motorfűrész / erdő vágni fa / én gomba / én madár / én különféle vad / különféle tárgy / név nem tudni”. E poétikai nyelvben, nyelvi hiányaiban egy olyan antropomorf *hangot* tételezhetünk, amely kimondhatatlannak tartja magyarul a „vagyok” létigét, a hiányának, nyelvi helyének a lehetőségét azonban megte-remti és közvetve a magyar nyelvet a szintaxis hiányaiban idegenül érthetőként (idegenként érthetőként?) tételezi.

Magyar költői hagyománnyal átítatott¹⁹ Domonkos-versnek a mottói is költészeti és hangsúlyos társadalmi kereteket jelölnek ki. Az *Új Symposion* baloldali érzékenységű szerkesztőjének, Bosnyák Istvánnak ajánlott vers mottóinak regiszterbeli különbségei lírai-szerkesztői koncepciót jelölnek, és egyszerre kontextualizálják a verset magyar irodalmi hagyományba bekötötte és tágabb globális társadalmi jelenségek felé megnyitottan. Az *izzasztó rendszerek, proletariátus, népesség immigrációja* terminusok *Közgazdasági kislexikon*nak tulajdonított meghatározásait²⁰ Balassi Bálint idézet előz meg: „Elmém csak téveleg széllyel kétségében, / Mint vasmacska nélkül gálya az tenger-

18 Uo., II-III.

19 Lásd korábbi értelmezésemben: *I. m.*, 175.

20 Vö. „IZZASZTÓ RENDSZEREK – a tőkés iparban a munkaintenzitás növelésének különféle rendszerei.(Közgazdasági kislexikon)

A társadalmi fejlődés azt mutatja, hogy a magántulajdon nem örök kategória. (Közgazdasági kislexikon)

PROLETARIÁTUS – a tőkés társadalom bérmunkásainak osztálya, amely a termelési eszközök tulajdonától megfosztva kénytelen a tőkéseknek eladni munkae-rejét. (Közgazdasági kislexikon)

NÉPESSÉG IMMIGRÁCIÓJA – egyes országok állampolgárainak bevándorlása egy másik országba állandó, vagy időleges letelepedés céljából. (Közgazdasági kislexikon)” DOMONKOS István, *I. m.*, II.

ben, / Kormányeltörésben, / Nincsen reménsége senki szerelmében.” A mottóban szereplő és címmé emelt – mára eminensen irodalmiként ható – Balassi Bálint-szó messzire elvándorolva egykori szövegkontextusától a Domonkos-mű befejezésében mégis visszatér a Balassi-hang alapjához. A *Kít az szere-tőjével való haragjában szerzett* Balassi-sorok reménytelenségét a Domonkos-vers zárata némiképp árnyalhatja, és ezzel a – grammatikai hiányok révén – személytelen nyelv perszonalizálódó határát is felvillantja. A „délután sötét fáradt / este kemény szivornya / asszony lepedő ág / clitoris / rátenni ujj / nem gondolni kollektív / nem gondolni privát” – befejezés a tapintás közelségével alakodóvá változik, amely érzék a kollektív-privát – a mottók társadalmi regisztereihez köthető – különbséget is ironikusan háttérbe helyezi.

Domonkos költeményében a (nemzeti) irodalmi hagyományok, társadalmi rendszerek²¹ normáihoz képesti (nyelvteremtő) *kívülállás* jut érvényre. Olyan saját nomád poétikában és által, ahol a „portable haza” léptéke a cseh, német, spanyol, indiai találkozási helyeként, történeteik, múltfoszlányaik érintkezési közegeként globalizálódik, ahol ugyanakkor sajátosan magyar nyelvi összefüggésként a címként álló Balassi-szó (priváttá) metaforizált hajózási kontextusa – nem függetlenül a vers rendszerek közötti közvetítésétől – egyszerre társadalmi (kollektív) konnotációjában is érthetővé válik.

Az irodalom mint a kulturális emlékezet médiuma²²

Astrid Erll Wolfgang Iser fenomenológiai és antropológiai szemléletű irodalom-elméletére alapozva állítja, hogy az irodalmat más szimbolikus formáktól *fikciónális státusa* különbözteti meg, és privilegizálja. Ez a státusa pedig – Iser nyomán – a *fikcióképző aktus* eredménye, amelyben a valós és az imaginárius oly módon kerül kölcsönhatásba, hogy egyrészt a reprodukált valóság *jellel változik*, és más jelentései keletkeznek, másrészt az imaginárius a fikcióban reprezentációként *kap formát*, és ezáltal olyan meghatározottságot ér el, amivel korábban nem rendelkezett. A határátlépés két eltérő irányú folyamata zajlik tehát: „[a] reprodukált valóság egy önmagán túli »valóságra« utal, míg az imaginárius formát ölt”. „A szövegen kívüli valóság ezáltal beleolvad az imagináriusba, s az imaginárius a valóságba”.²³ A valós és a képzeletbeli ezen

21 A vers a kommunizmus mellett a kapitalizmus kereteit is felidézi: „én megszokni / tőkés munkafegyelem / lenni két szabad napom / az elbocsátás réme / ülni futószalagon // ő lenni profitom” *Uo.*, VI.

22 Az írás ezen része a *Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO)* vendégkutatói időszaka alatt készült, amelyet a *Norges Forskningsråd* a *Probing the Boundaries of the (Trans)National. Imperial Legacies, Transnational Literary Networks and Multilingualism in East Central Europe* című projekt keretében támogatott. Különböző módokon köszönettel tartozom Thomka Beátának, Sándor Katalinnak, Stephan Krausénak és Stijn Vervaeetnek.

23 Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR GÁBOR Tamás, Budapest: Osiris, 2001, 22–24.

összjátéka/kölcsönhatása által a fiktív szövegek *újrastrukturálják a kulturális percepciót*.²⁴

Mihail Bahtyin heteroglosszia (raznorecsije) elméletére alapozva pedig így összegez Erll: „A múltról (és az emlékezetről) való különböző beszédmodok reprezentációjával az irodalom hangot ad e nyelvekben rejlő ismeretelméleti és ideológiai álláspontoknak. Ily módon az irodalmi művek különböző és vitatott emlékeket jeleníthetnek meg és állíthatnak egymás mellé, és így *emlékezeti többnézőpontúságot* [mnemonic multiperspectivity] teremthetnek.”²⁵ Az így értett irodalom mint a kulturális emlékezet médiuma tehát anélkül, hogy pusztá tárgyiasuló rekonstrukcióra vagy reprezentációra redukálna, nem veszíti el a valóságba ágyazottságát és valóságos tétjét. Az egyre inkább szakosodóan szeparálódott diskurzusok közegében az irodalom „reintegratív interdiskurzusként hat, mint olyan médium, amely egyetlen térben összehozza és újra összekapcsolja a múltról szóló, sokféle különálló beszédmodot”.²⁶ Az irodalmi művek „egyesítik, átalakítják és újrastrukturálják az emlékezés és a felejtés valós és képzeletbeli gyakorlatait. A kulturális emlékezet elemei irodalmi tranzíciójuk révén elválnak eredeti kontextusuktól, és újszerű módon új és

24 Vö. „Im Kontext der dargestellten fiktionalen Welt wird die wiederholte Realität zum Zeichen und nimmt andere Bedeutungen an. Umgekehrt werden imaginäre Elemente – für Iser »diffus, formlos, unfixiert und ohne Objektreferenz« (ebd., S. 21) – durch ihre Darstellung im Medium der Fiktion in eine Gestalt überführt und erlangen damit eine Bestimmtheit und gewisse Realität, die sie zuvor nicht besaßen. Wir haben es also mit zwei unterschiedlichen Formen der Grenzüberschreitung zu tun: Elemente der beiden außerliterarischen Bereiche des Realen und des Imaginären werden im Medium der Fiktion »irrealisiert« bzw. »realisiert«. Durch diese **Verbindungen von Realem und Imaginärem** werden kulturelle Wahrnehmungsweisen in der Fiktion neu strukturiert.” Astrid ERLL, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart–Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2005, 147. (a szerző kiemelése) Illetve lásd kibővített angol változatát: „One of the most important differences between literature and other symbolic forms results from the fictional status of literary works which Wolfgang Iser conceives of as the result of ‘fictionalizing acts’ (see Iser, *The Fictive and the Imaginary*, 1993). According to Iser’s phenomenological and antropological theory of literature, every fictional representation rests on two forms of boundary-crossing: Elements of external ‘reality’ are repeated in the literary text, but not simply for their own sake. In the context of the fictional world, the repeated reality becomes a sign and takes on other meanings. On the other hand, the ‘imaginary’ – which according to Iser ‘tends to manifest itself in a somewhat diffuse manner, in fleeting impressions that defy our attempts to pin it down in a concrete and stabilized form’ (ibid., 3) – is given form through its representation in the medium of fiction, thereby achieving a determinacy which it did not previously possess. We are thus dealing here with ‘two distinct processes. [...] Reproduced reality is made to point to a ‘reality’ beyond itself, while the imaginary is lured into form.’ The result is that ‘extratextual reality merges into the imaginary, and the imaginary merges into reality’ (ibid.) Through this interplay between the real and the imaginary, fictional texts restructure cultural perception.” Astrid ERLL, *Memory in Culture*, translated by Sara B. Young, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 149–150.

25 *I.m.*, 150–151.

26 *Uo.*, 151.

különböző emlékezeti narratívákba kombinálhatók, rendezhetők.”²⁷ Erll szerint ennek nem kisebb a tétje, mint hogy „[a]z irodalmi művek megváltoztathatják a valóságfelfogást, és végül – az irodalmi modellek által befolyásolható olvasói cselekvések révén a kulturális gyakorlatot és ezáltal magát a valóságot is.”²⁸ Az irodalom mint szimbolikus forma tehát úgy kapcsolódik vissza a valóságba, hogy a többnézőpontúsággal, közties újrendező diskurzusként nem válik kizárólagos ideológiák hordozójává. Erll összegezése szerint: „az irodalmi elbeszélések közvetítenek egyrészt a már létező emlékezeti kultúra, másrészt annak lehetséges szerkezeti átalakításai között.”²⁹

Ebben a kontextusban az a kérdés foglalkoztat, hogyan rendeződhetnek át létező magyar emlékezeti és irodalomértési narratívák a többnyelvűség fókuszában. Bodor Ádám *Sinistra körzet* és Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán* című regényekre mint a többnyelvű kulturális emlékezet közegeit teremtő művekre tekintek, amelyek a többnyelvűség által sajátos olvasói attitűdöket teremtenek és tapasztaltatnak meg.

Előrehozva konklúziómat: ezek a regények mint hangzó szövegek a magyar olvasót akcentusos olvasóvá változtatják, befogadóikat bevonják a múltbeli-jelenbeli többnyelvű létmódok egymásba hangzó „természeti” közegebe. A történelmi, földrajzi, kulturális és emlékezeti diskurzusok együttes működtetése révén mindkét szöveg az irodalmi térképezés példája, és mindkét műben erőteljesen hallható a narrátori hang. A regények teremtett vernakuláris nyelve a kelet-közép-európai térség nyelveinek és egymással érintkező akcentusainak széthangzásában, oszcilláló egyidejű létmódjában ragadható meg.

Kelet-Közép-Európa mint meteorológiai fogalom

Kelet-Közép-Európa történelmi térsége esetében – ahol a többszörös geopolitikai átkereteződés folytán inkább a határok mozogtak az emberek felett, mintsem az emberek a határokon³⁰ – a tér politikai diszkurzivitásához éppen a határmozgások eme „természete” okán is nem ritkán a térség természeti, éghajlati jelenségként, jelentéseggyüttesként való megragadása is társul. A politikai és a természeti határképezés átjárhatóságát és egyben illékonyságát Bodor Ádám egy sajátos humorú szövegrészben viszi színre, ahol a határ mint fluid természeti „konstrukció” jelenik meg: „Ezerkilencszázhusz óta üzte kényes mesterségét, amikor egy áradáskor a folyó medre teljesen megválto-

27 Vö. “It is here that literary works bring together, reshape and restructure real and imaginary practices of remembering and forgetting. With their transition into the literary text, elements of cultural memory are separated from their original contexts and can be combined and arranged in novel ways, into new and different memory narratives.” *I.m.*, 154.

28 *Uo.*, 155.

29 *Uo.*, 156.

30 Vö. Rogers BRUBAKER, *I.m.*, 136–137.

zott. A Medvegyica itt határfolyó volt, és egy kiadós esőzés után egy éjszaka nem zúgva, bőgve, hanem csöndben és alattomban áttörte a gátakat. Attól az éjszakától kezdve nem északról, hanem délről került meg a várost. Hogy valami rettenetes dolog történt, azt az az átható bűz is jelezte, ami a sok kimosott árnyékszék miatt a táj fölött lebegett. Bogdanski Dolina a koromsötét éjszaka néhány órája alatt, amíg lakosai úgyszólván aludtak, egyszerűen átkerült a túlsó partra. Egy másik országba.”³¹

A lokalizált perspektívák egyik, globális meteorológiai technikát adaptáló képzetét Peter Zajac alkotja meg Közép-Európa mint szinoptikus térkép elgondolásában: „A légi szinoptikus térkép »az égbolt élő hálója, amely nem a látható világot, az országot rögzíti«, az ilyen térkép nem statikus helyleírás, mint a klasszikus térkép, éppen ellenkezőleg, »olyan diagram, amely oszcillál a láthatatlan légi óceán megragadása és geometrikus rácsozat segítségével történő leírásának szándéka, illetve a folyton változó, és mindenfajta leírhatóság-
nak ellenálló, dinamikus és ingadozó tér között; kaotikus folyamatok kapcsolódnak itt össze a különféle szinoptikus objektumokat generáló renddel.«”³² A légi szinoptikus térkép továbbá „a térnek olyasfajta kartográfiai elgondolásából indul ki, amely »nem szilárd, nincsenek állandó koordinátái«, hanem »mozgó, vibráló, pulzáló mozgások és a változás lehetősége jellemzi«. Olyan folyamatokról van szó, amelyek során az egyes mozgások között kapcsolatok létesülnek a közös térben, e mozgások összefolyhatnak, interferenciák, kölcsönös érintkezések és kereszteződések jönnek létre köztük.”³³

24 A szinoptikus térképként elgondolt irodalomtörténet-írás „interferencia-jellegét a legjobban a poli- előtag fejezi ki a polifunkcionalitás, a polifokáltság, a poliperspektivikusság, a polikronitás és a politerritorialitás fogalmaiban. Az invariabilitás mellett éppen ezek az interferenciák mutatnak rá azoknak a kapcsolatoknak és viszonyoknak a nagy számára és differenciáltságára, amelyek

31 BODOR Ádám, *Az érsek látogatása*, Budapest: Magvető, 1999, 19.

32 Pavel Matejovičot idézve Peter ZAJAC, *A nemzeti és a közép-európai irodalom mint a kulturális emlékezet része*, ford. BALOGH Magdolna, *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 2019/ 3., 308. Esterházy Péter a következő szöveghelyen Handkéra reflektálva szintén megerősíti a meteorológiai-felfogást: „Arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a futballcsapatot, a link vicc azt válaszolja, hogy részint az alkohol, részint az edző iránti töretlen gyűlölet. Ennyi. Ennyi volt Közép-Európa. Legalábbis Kundera definícióját csak a Szovjetunió tartotta életben. Jaj de tetszett annak idején! Vagy mennyire értetlennek és éretlennek gondoltam volt Handkét, amikor pusztán meteorológia-fogalomnak titulálta Közép-Európát. Pedig mennyire igaza van! És ez egyáltalán nem lekezelése volna a tárgynak. Nem kicsi dolog a természet, amelyre hivatkozni lehet. Tessék megpróbálni egy murmanszkiival beszélgetni a hidegről. Egy indiaival a melegről vagy az esőről. Hideg van, esik az eső, ítéletidő tombol, árad az Inn, tudom, miről beszélünk. Felhők, csillagok, szelek és viharok, vízállalás, csapadékmennyiség, népi tapasztalatok (jégtörő Mátyás, májusi eső, Medárd).” ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*, Budapest: Magvető, 1991, 185–186.

33 Peter ZAJAC, *I.m.*, 308.

lehetővé teszik az egyes irodalmi diskurzusokat és konfigurációkat, valamint azt, hogy dinamikus kontaktusok jöjjenek létre köztük.”³⁴

Az éghajlati mozgások és diszkurzívva tételük dinamikájában elgondolt Kelet-Közép-Európa mobilis képzetét a többnyelvű kontaktusokra vonatkoztatom, a térség vernakuláris légkörét pedig a nyelvi érintkezések, rétegződések és az akcentusos olvasás jelenségével igyekszem megragadni.

Akcentussal olvasni – Magyar irodalom mint a többnyelvű kulturális emlékezet közege

A reális és imaginárius határvidéken is lokalizált *Sinistra körzet* nyitánya jól kitapinthatóvá teszi a különböző kulturális emlékezeti utalások rétegeit.

„A fenyvesből éppen csak kibukkanó bérc már a Pop Ivan gerincéhez tartozott, messzire el lehetett róla látni a határon túlra, a ruszin erdővidék egymást követő kék vonulataira. A legutolsó halmok mögül, talán már a róna messziségéből sötét füst emelkedett, az égbolt nagy részét keleten, mintha máris az éjszaka közelednék, lila függöny takarta. Ahogy a nap emelkedett, tompultak a távoli színek, s amikor a völgyek kiteltek a délután opálos fényeivel, az erdőbiztos eltette messzelátóját, vette a sapkáját, jelezve, hogy a szemle véget ért.

Soha nem derült ki, megpillantotta-e a túloldali lankákon azt, amit keresett, a csonttollút vagy a bokorról bokorra közeledő tunguz nátha valami más jelét, és az sem, miért pont engem, az egyszerű erdei gyümölcs-gyűjtőgető idegent vitt magával aznap az ukrán határra.”³⁵

Az idézetben egyrészt a tunguz nátha mint imaginárius kap formát, hogy a fikció terében egy autoriter rendszer logikájának működési közegeként realizálódjon, és egyben annak parodisztikus felületeként is hasson.³⁶ Másrészt az „ukrán határ” és a „ruszin erdővidék” reális földrajzi irányokat jelez, azonban lényegesen különböző módokon, a jelenben is létező ukrán államhatárhoz mint geopolitikai entitáshoz képest a ruszin erdővidék szétágazó történelmi utalásterébe csatol be. A korábban idézett erlly értelemben úgy is olvasható, mint ami a jelenlétével egyben az ukrán nemzetállam(i határ) homogenitását kontesztálja, problematizálja.³⁷ A szövegrész különböző területi meghatározá-

34 Uo.

35 BODOR Ádám, *Sinistra körzet*, Budapest: Magvető, 1992, 5.

36 Vö. „Most kihirdették, az idén a téli járvány elmarad, oltásra sem lesz tehát szükség, mindenki térjen békében haza. (...)

– Ezek elhalasztották a járványt – jegyezte meg Oleinek doki.

– Megtehetik.

– Maga ezt elhiszi?

– Mért ne.” *I.m.*, 81–83.

37 Vö. „The Rusyns – also known as Carpatho-Rusyns, Carpatho-Russians, Carpatho-Ukrainians, Lemkos, Rusnaks, Rutheninas, and Uhro-Rusyns – are a Slavic people living in central Europe. Their homeland, Carpathian Rus’, is according to present-day boundaries located within the borders of four states: Poland,

sokat, eltérő kartográfiai konstrukciókat helyez egymás mellé, a tájleírás a térnek a történelem során különböző geopolitikai (pl. Galicia, Osztrák–Magyar Monarchia) felosztásait archivált „térképekként” rétegi egymásra, és így a természeti tájat a történelmi átszabások archiválójaként, átszivárogtatójaként teremti meg.³⁸ A ruszinok mint önálló állam nélküli népcsoport történelme első szinten a nemzetállami ukrán határt mint történelmi konstrukciót ebbe a rétegződő, változó történelmi távlatba is helyezi. Továbbá pedig a regénynek azt a következetes tendenciáját is erősíti, hogy a jelzett határvidék tere nem homogenizálható nyelvileg sem, az elbeszélő az erdővidéket bár magyarul nevezi meg, nem a magyar kultúrában honos mai nevét (Kárpátalja) használja, hanem lefordítva a szláv (ön)megnevezését. Az elbeszélő nézőpontja olyan

Slovakia, Ukraine, and Romania. Carpathian Rus' forms a contiguous territorial unit whose numerically dominant population has traditionally been of Rusyn nationality. Other names have been used (...) to designate Rusyn-inhabited territory in the various parts of Carpathian Rus'; namely, the Lemko Region in Poland, the Prešov Region in Slovakia, Subcarpathian Rus' in Ukraine, and Maramureş in Romania. There are also a few compact Rusyn settlements in present-day northeastern Hungary and in the Vojvodina region of Yugoslavia, and communities of Rusyn immigrants and their descendants are found in the Czech Republic, Canada, and most significantly in the United States. Rusyns have never had their own state, and some of the governments which have ruled over them have ignored or actively tried to suppress the Rusyn historical past. For instance, in the second half of the twentieth century, Carpathian Rus' was ruled by Communist States (Soviet Union, Poland, Czechoslovakia) which banned the name *Rusyn* and refused to acknowledge that Rusyns comprise a distinct people, or nationality. (...) Rusyns and their cultural heritage were described as Ukrainian, and those individuals, organizations, or publications that did not support the Ukrainian national orientation were, in general, disregarded. Paul Robert MAGOCSI, *Introduction = Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, eds. Paul Robert MAGOCSI, Ivan POP, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002, vii.

- 38 A történelmi rétegződéshez még lásd: „Rusyn – ethnonym used to describe the East Slavic population of Carpathian Rus'. (...) Until at least the outbreak of World War I the term remained widespread as a designation for Austro-Hungary's East Slavs living in eastern Galicia and northern Bukovina as well as in northeastern Hungary. Since that time, the term *Rusyn* was gradually replaced by Belarusian and Ukrainian as ethnonyms among most East Slavs in the former lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Austro-Hungary. Only the East Slavs living in Carpathian Rus' and emigrants from that region who settled elsewhere (the Vojvodina, United States, Canada) continue to use the ethnonyms Rusnak and Rusyn.” Ivan POP, *Rusyn = Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, eds. Paul Robert MAGOCSI, Ivan POP, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002, 407–408. Továbbá: „The ethnic diversity of Galicia's cities was promoted from medieval period onward by what might be called demographic engineering on the part of ruling regimes. (...) But numerically, the three most important groups in Galicia during the nineteenth century were the Poles, Ruthenians, and Jews. (...) Galicia had 7.9 million inhabitants in 1910: 45.4 percent were Poles, 42.9 percent Ruthenians, and 10.9 percent Jews.” Paul Robert MAGOCSI, *Galicia: A European Land = Galicia. A Multicultured Land*, eds. Christopher HANN – Paul Robert MAGOCSI, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2005, 7–8.

lokális (belső) történeti tudattal rendelkezik, amely jelzi a határvidék többkultúrájú hibrid vernakuláris természetét. A regénytér e nézőpont által eltérő történelmi idősíkok és kartográfíák (átesztő) archiválójaként jelenik meg. A „ruszin erdővidék” az ukrán nemzetállam 20. századi kartográfiját múltbeli, tőle különböző kartográfíák irányába nyitja fel.³⁹ A ruszin, rutén területek és történelem alakulása önmagába sűríti és kifejezésre juttatja a geopolitikai térképek egymásra rétegződését, a megnevezéssel a szöveg e népcsoport folytonos geopolitikai átkeretezését is felidézi. Nem lehet véletlen, hogy bár a jelen-

39 A ruszin, rutén történelem és térség kapcsolatához vö: „Red Ruthenia, Halyč-Volhynian Rus', Crown Ruthenia, southwestern Rus', Galicia, Lesser Rus' (Malorossija), Eastern Lesser Poland (Malopolska Wschodnia), Czerwień Land (Ziemia Czerwieńska), Western Ukraine – different names used over the centuries to designate a region of shifting territorial extent, a vast land that spread from Lesser Poland in the west of Podolia in the east and from Podlachia in the north to the Carpathians in the south. The changing names and migrating borders are indicative of the stormy political fortunes of this region, which was continuously subject to fluctuations of state affiliations, conquests, partitions and annexations. They also embody the very special character of this wide border zone, a place of transition, a frontier in the political sense, but also in a broadly understood cultural one. Through this territory ran the division between western and eastern Slavdom. This was also the area affected by the clash between the expansion of the Polish and Kievan states, two young political organisms of the end of the tenth century. Here, finally, in this region christianized by the Eastern Church, Byzantium and Rome established their farthest peripheries in early medieval times, creating a segment of the limes between two different European civilizations. The southern border was in turn a meeting point for the nomadic Pechenegs, Polovtsy, and later Tartars.” Andrzej JANECEK – Thomas WÜNSCH, *Red Ruthenia as a Subject of Research. Preliminary Remarks = On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600*, eds. Andrzej JANECEK – Thomas WÜNSCH, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, University of Constance, 2004, 7. „Carpathian Rus'/Karpats'ka Rus' – territory historically inhabited by Carpatho-Rusyns. It covers approximately 18,000 square kilometers located along southern and, in part, northern slopes of the Eastern Carpathian mountain ranges, stretching about 375 kilometers from Poprad River in the west to the upper Tisza/Tysa and Ruscova/Rus'kova rivers in the east. According to present-day boundaries this territory is divided among Poland, Slovakia, Ukraine, and a small part of Romania. (...) Both the concept of Carpathian Rus' and its territorial extent have varied. During the second half of the nineteenth century scholars in the Russian Empire (...) understood Carpathian Rus' to include »Russian-inhabited« lands within the Habsburg Empire, that is, all of eastern Galicia and northern Bukovina as well as Ugorskaia Rus' (i.e., Subcarpathian Rus' and the Prešov Region in Hungary). As early as 1850 the Rusyn historian Andrei Deshko understood the term Carpathian Rus' to include only Rusyn-inhabited lands in the Hungarian Kingdom (Subcarpathian Rus' and the Prešov Region). At the close of World War I, however, Carpathian-Rusyn political leaders, in petitions submitted along with maps to the Paris Peace Conference (1919), defined Carpathian Rus' to mean Subcarpathian Rus', the Prešov Region, and the northern slopes of the mountains, the Lemko Region (as far east as the San River).” Pal Robert MAGOCSI, *Carpathian Rus'/Karpats'ka Rus' = Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, eds. Paul Robert MAGOCSI – Ivan POP, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002, 55.

ség a határon túli magyarság önképzeteire hasonlít, a regény hangsúlyosan elmozdul egy szélesebb körű térségi közös tapasztalat irányába. A regény kezdeti tájleírása tehát a nemzetállam geopolitikai konstrukciót („ukrán határ”) a térnek mint változó történelmi régióknak a különféle és egymást kontesztáló kartográfiai felől nyitja fel, a „ruszin erdővidék” megjelöléssel az állam nélküli népcsoport fölötti térképrétegződést mint a határkonstrukció történelmi mobilitását és így egyben illékonyágát is kifejezésre juttatja.⁴⁰ A tájleírásban az eltérő kartográfákat felidéző megnevezések és a különbségeikben rejlő feszültségek egyidejűként egy közös szövegtérben jelennek meg. A regény visszaemlékező elbeszélőjének igazi kilétét nem tudjuk, az „Andrej Bodor” álnevet kapja a körzetbe belépve, és ezt a visszaemlékező távlatból sem cseréli le, nézőpontjának történelmi rétegzettsége pedig a természeti látvány megragadásában jut kifejezésre.

A regény szereplőinek álnevei hibrid nevek, a nevek írásmódja a kereszt-név-vezetéknev nem magyar sorrendje okán is az idegenség tapasztalatában részesítik magyar olvasójukat, amely tapasztalatban már a regénycím olvas-tán kikerülhetetlenül részesül. A mű címe írás és olvasás, illetve kiejtés oscil-lációjába helyezi az olvasót azzal, hogy a körzet előtti szót nem magyarul kell

40 A ruszin erdővidék fordításai is eltérő irányúak, az angol fordításban szereplő változat („hills of Ruthenia”) feltehetőleg szintén kartográfiai kutakodásra fogja ösztökélni olvasóit. Vö. “This secret vista – a crag that jutted out slightly beyond the spruces and firs – formed a rocky part of the crest of Pop Ivan Mountain. From it you could see far across the border to the bluish, rolling, forested hills of Ruthenia. Dark smoke rose from behind the furthest hills, perhaps from as far away as the open country beyond. As if night were already coming on, a purplish curtain draped the horizon to the east, but it faded with the rising sun.

Whether he had in fact caught a glimpse of what he sought on the slopes across the way – of the waxwing or some other sign of the Tungusic Flu approaching from bush to bush – this was to forever remain his secret; nor did I ever figure out why he had taken me – a simple harvester of wild fruits, and a stranger at that – along to the Ukrainian border that day.” ÁDÁM BODOR, *The Sinistra Zone*, translated by Paul OLCHVÁRY, New York: New Directions, 2013, 4. A német változat a magyar szókapcsolat eldöntetlenségét megőrzi. Vö. „Der aus den Fichtenwäldern gerade nur herauschauende Gipfel gehörte bereits zum Kamm des Pop Ivan, er gestattete einen weiten Blick über die Grenze, zu den aufeinanderfolgenden blauen Höhenzügen des ruthenischen Waldgebiets. Hinter den allerletzten Höhen, vielleicht schon aus der fernen Ebene, stieg dunkler Rauch auf, ein großer Teil des Himmels schien, als nahte schon die Nacht, mit einem violetten Vorhang verhängt. Mit dem Steigen der Sonne dämpften sich die entfernten Farben, und als sich die Täler mit dem opalenen Licht des Nachmittags füllten, steckte der Forstkommissar das Fernglas weg und nahm seine Mütze, damit anzeigend, daß die Inspektion beendet war.

Nie wurde offenbar, ob er an den Abhängen drüben das Gesuchte erblickt hatte, die Seidenschwänze oder ein anderes Anzeichen des von Strauch zu Strauch herannahenden tungusischen Fiebers, und ebensowenig, warum er ausgerechnet mich, den einfachen Waldfrüchtesammler, einen Fremden, an jenem Tag mit zur ukrainischen Grenze genommen hatte.” ÁDÁM BODOR, *Schutzgebiet Sinistra*, aus dem Ungarischen von Hans SKIRECKI, Zürich: Ammann Verlag, 1994, 6–7.

kiolvasnia, amennyiben magyarul, s-sel ejti ki egy magyar olvasó, feltehetőleg a szó rosszul hangzása rávezeti önkéntelenül, hogy itt valamit másképp kell kiolvasnia. (Bár a regény kanonizált alkotás, mégsem zárható ki, hogy magyar nyelvű kontextusban valaki először magyarul olvassa a Sinistra szót.) A cím széthangzó különbségteremtő tapasztalatát tovább erősítik a regény szereplőinek multiethnikus nevei, azaz Andrej Bodor, Puiu Borcan ezredes, Béla Bundasian, Gábel Dunka, Vili Dunka, Hamza Petrika, Géza Hutira, Cornelia Illarion/Connie Illafeld, Augustin Konnert, Peter Konnert, Petra Konnert, Géza Kökény, Zoltán Marmorstein, Izolda Mavrodin-Mahmudia/Coca Mavrodin ezredes, Mustafa Mukkerman, Oleinek doki, Pantelimon pópa, Elvira Spiridon, Severin Spiridon, Bebe Tescovina, Nikifor Tescovina, Toni Tescovina, Jean Tomoioaga ezredes, Titus Tomoioaga ezredes, Valentin Tomoioaga ezredes, Velman ezredes, Toni Waldhütter, Aron Wargotzki, Aranka Westin.⁴¹ A legtöbb nevet hibriditása okán többféleképpen lehet kiejteni, így a regény implicit módon akcentusosként testesíti meg az olvasóit, akik ezáltal az irodalom hangzó mivoltával is szembesülnek. Feltehetőleg nincs olyan olvasó, aki minden előforduló nevet teljesen akcentus nélkül tudna kiejteni, és ez nem csak a nyelvtudásnak vagy hiányának a függvénye, mert *e nevekben eleve széthangzó, a hangzásukban oszcilláló lehetőségek rejlenek*. A hibrid Andrej Bodor nevet magyar a-val vagy szláv, illetve román (itt magyarul írva) á-val ejtjük? Éppen a hibrid jelleg nem hagyja eldönteni, ha magyarul ejtjük, a magyar -jé okán, akkor is mindvégig ott marad a háttérben a nem-magyar kiejtés is némán, a román vagy szláv (például ukrán, ruszin, lipován) Andrei név akusztikus lenyomataként.⁴² A regény más szöveghelyeinek kontextusában ugyanakkor az Andrej lengyel kiejtése is belehangozhat.⁴³ (A regény folytonos átfor-

41 Vö. SCHMAL Alexandra, *Szereplők és helyszínek mutatója Bodor Ádám regényeiben*. Kézirat, 2016. https://reader.dia.hu/document/Bodor_Adam-Szakirodalom-16254

42 A félig magyar vonatkozáshoz lásd: „Az ablakon át figyelte, amint az útkaparó kitűzi a ház ormára a viharlámpást, és körbejárja a falakat. Már a hegygerinc fölött járt a hold, a sár megfagyott, az út túloldalán a kóbor kutya léptei kopogtak a marton. Amikor Andrej visszatért a házba, az idegen éppen a régi falinaptárt böngészte. Sok év előtti volt, légyjárta, sárgán kunkorodó sarkokkal, még az előző útkaparó, Zoltán Marmorstein idejéből.

– Ez mi akar lenni? – kérdezte az idegen. – Mondd csak, miféle számok itt ezek?

– Csak az év napjait mutatják.

– Talán magyar vagy?

– Félig.

– Hm. Az semmi.” BODOR Ádám, *I.m.*, 1992, 128.

43 A lengyel kontextusokhoz vö: „Annak is elérkezett az ideje. Egyik ilyen távolléte alatt idegen, szürke úr kereste, szeme sárga volt, szája keskeny, egy spárgával átkötözött újságpapírcsomagot hagyott nálam a részére. A csomagot a szürke úr távozása után nyomban fölbontottam: lengyelül írott, sokszorosítással készült füzetek voltak benne. Természetesen azonnal elégettem őket, a pernyét föloldottam vízben, szétlocoltam a kertben. De ez már mindegy volt, Béla Bundasian belekeveredett valamibe.” BODOR Ádám, 1992, 97. o. Továbbá: „– Ne higgye, hogy szívvel-lélekkel teszem – fordult felém Coca Mavrodin. – A mesterségem nem ez,

dulásokat, átértékelődéseket teremtő performativitásának tudható be, hogy a hangzó archívum-hatást az álnévadás hatalmi gesztusa alapozza meg.) A nevek tehát olyan oszcillációs hangzó archívumok, melyekben a kiejtés mindig is őrizni fogja egy másik nyelv hangzó emlékezetét. A nevek valamilyen hangzása, illetve akcentusos széthangzásaik a teremtett regényvilág más kontextusaival összekapcsolódóan, multietnikus zónába beágyazottan válnak hallhatóvá és differenciálhatóvá. A regény megőrzi, archiválja ezt a folyamatos oszcillálást, más nyelvek – beírt, behangzó – emlékét. Egy múltbeli többnemzetiségű közösség valóságát a jelzett határzóna területén kortárs olvasói tapasztalattá fordítja át, az akcentusos olvasással a többnyelvű kulturális terek emlékét élővé transzformálja. Ahol az akcentus a történelmi ütközőzóna állandó keveredését jelzi, ha pusztán csak valamelyik nemzeti vagy népcsoport (táj)nyelve szerint ejtenénk ki a hibrid neveket, helyszíneket, az kisajátítása, redukciója lenne a közös, megosztott területek kulturális és társadalmi tapasztalatának. A regény imaginárius esztétikai nyelvi világgént újratерemti a régió érintkezésen, rétegződésen alapuló történelmi tapasztalatát. Nem leképezi, hanem a visszaemlékező elbeszélő hallható hangja révén megteremti az állandó oszcillációt, az eltérő nyelvek hangzó egyidejűségét az akcentusokban.

30 Ebben a szét- és összhangzásként értett akusztikus szövegtérben majd-hogynem lényegtelen, illetve nincs megnevezve, hogy a regény szereplői milyen nyelven beszélnek egymással. Az is elképzelhető, hogy különböző helyzetekben más nyelveken beszélnek a regényvilág alakjai egymással. A regény ilyen szinten is dinamizálja az olvasói képzeletet, és folyamatosan mobilizálja az olvasói elvárásokat, nem teszi lehetővé az egyetlen értelmezői perspektíva felőli olvasást, annak stabilizálódását.

„Ekkor találkozott a tekintetem a Mustafa Mukkermanéval. Az övé jószággal, szeretettel, bársony emberi meleggel volt tele. Karját felém nyújtotta, hatalmas mutatóját hívogatóan begömbölyítette. A kesztyűtartóból egy csomag Kentet, egy kicsi celofánzacskó Haribo gyümölcszelét vett elő, végül valahonnan még egy Kinder-tojást is előhalászott, tálcányi tenyerén mindezt felém nyújtotta. Azon a zimankós délelőttön a hegyszorosban, a tél érkezése ünnepe egy anyaszült meztelen török, engem, az elcsapott erdeigyümölcs-szakértőt megajándékozott.

– Figyelj – szólított meg halkán. – Egyszer bizonyára ezt az egészet megunod. Csak szólj, szívesen magammal vislek a Balkánra. Szalonikibe, a Dardanellákra vagy éppen Rodostóba. Beduglak hátul a húsok közé, nem lesz meleged, de te majd jól felöltözöl. Ott senki sem talál meg.

– Kérlek, hallgass.

– Szerezz magadnak idejében egy jó vastag és meleg subát. Én minden csütörtökön erre haladok el, olajat veszek a kútnál, tudod, lenn, az észak-déli

a meztelen embert pedig különösen utálok. De kaptam a lengyel elvtársaktól egy fülest. Hogy ez a személy a hája közé dugva készül hazánk területén átcsempezni valamit. Hogy mit, azt sajnos nem mondták meg.” *Uo.* 51.

országúton. De leintheysz menet közben is. Csak lehetőleg ne essen az eső azon a csütörtöki napon: ázottan, vizes ruhával nem ülhetsz be a jeges húsok közé, a fagyba. Na jó, most menj, Allah veled.

– Fogalmam sincs, miről beszélsz. Nem hallottam abszolúte semmit. De azt meg kell adni, tényleg ismered a nyelvet.

– Ugyan. Csak betanult szövegeket mondok.⁴⁴

A nyelvtudás intenzitását és egyben performativitását is megtapasztaljuk, hiszen az „Ugyan. Csak betanult szövegeket mondok” – válasz frappáns jellege felülírja a mondat állítását, mint ahogyan Andrej Bodor is előzőleg, „nem hallva” ismeri fel Mustafa Mukkerman nyelvtudását. Azt azonban, hogy mindez a szituációs nyelvi performativitás milyen nyelven zajlik közöttük, nem tudhatjuk. A regény magyarul teremti a párbeszéd sajátos logikáját, de a regényvilág összetevői és szereplői felől elképzelhető, hogy az egészet eleve fordításban olvassuk. Ha román vagy szláv (például ukrán, ruszin, lipován) párbeszéd fordításaként olvasható, akkor mit kezdünk a „vagy éppen Rodostóba” kiemeléssel mint lehetséges magyar kulturális emlékezeti térrel? A vagy-vagy döntés mindenképpen redukcióhoz vezet, a regény a többnyelvű kulturális emlékezete révén a monolingvális és homogén kultúra irányába kanalizáló olvasást folyamatosan elbizonytalanítja. A mű olyan fiktív, reintegratív, köztes diszkurzív teret teremt, ahol a különböző kulturális, (több)nyelvi utalások nem szeparálhatók, hanem a legtermészetesebb módon átítatják egymást. A megjelenített színtér jellemzői, a szereplőnevek arra engednek következtetni, hogy a magyar regény párbeszédei eleve fordítások, és talán azt sem kell eldöntönnünk, hogy milyen nyelvből. A határzónából és kulturális rétegeiből adódóan a regény nyelve egy érintkező többnyelvű közeg nyomait, lenyomatait sűríti, és mint fikció *a magyar nyelvet mindezt archiváló fordításként képzelheti újra a lehető legnyitottabbként, az eldönthetetlen akcentusok közötti hangzásban.*

A regény magyar nyelve mint hangzó archívum a történelmi, kulturális többnyelvű⁴⁵ térséget az akcentusok széthangzásában, oszcilláló egyidejű létmódjában teremti újra olvasói vernakuláris tapasztalásként. A regénybeli térség vernakuláris nyelvét Connie Illafeld testesíti meg, akit a hatalom orvosi beavatkozásai nemcsak fiziológiájában torzítanak el, hanem e beavatkozások

44 *Uo.*, 52–53.

45 A regény a nyelvek együtteséből keletkező lokális perspektívát az idegen figuráján keresztül jelzi: „A vörös kakas egyszerű vándornak mutatkozott, könnyű léptekkel szelte át a lejtőket, haja, szakálla, mint az égő csipkebokor, hol itt, hol ott lobbant föl a fekete fenyves alatt. Ősz közepén, csipkebogyóérés idején, a korai fagyokkal egyszerre érkezett; egy reggel csak ott sötétlettek idegen gyártmányú gumicsizmája nyomai a deres ösvényeken.

Cingár, keszeg ember volt, ukránul, románul, magyarul vagy cipszerül egyaránt rosszul beszélt, és valószínűleg tisztességesen egyetlen errefele használatos nyelven sem tudott. Járása is olyan kevély és magabiztos volt, mint aki nem az idevaló népekhez tartozik. Amellett egész idejét a szabadban töltötte, mintegy jelezve, csak azért csatangol naphosszat a Sinistra mentén, hogy a körös-körül pipáló hegymokat csodálja.” *Uo.*, 7.

olyan köztes nyelvi állapotot eredményeznek, ahol számos nyelv egyidejű ismerete válik szükségessé a vele való kommunikációban:

„Azon a tavaszon, amikor segédhullaőr koromban végre megismertem Connie Illafeldet, nem sok örömöm tellett a találkozásban: jóformán már egyetlen nyelven sem beszélt. Keverte őket összevissza, és csak az értett vele szót valamelyest, aki ukránul, németül, románul és magyarul egyformán tudott, de nem ártott, ha az illető például a ruszin és a cipszer tájszólásokat is ismeri. Kevés ilyen ember élt Dobrin erdőkerületben, egyikük a természetvédelmi terület főmedvése volt, cimborám, Oleinek doki.⁴⁶

A feltehetőleg gyógyszeres beavatkozással a felismerhetetlenségig átformált Connie Illafeld/ Cornelia Illarion esetében a hatalom nem csupán női személyének, hanem neve történelmi és kulturális emlékezetének átformálásán is munkálkodik, amely emlékezetet éppen a történelmi névnek a megőrzésével rombol: „Cornelia Illarion, amikor Oleinek doki oldalán visszatért az irodába, szőrös nyakán messzire világító fényes táblát viselt, egy vadonatúj óraláncon függött, aminek a végét elhegesztették, hogy többet onnan soha senki le ne vehesse. A nevet, amely valaha egy buja tündéré volt, most mi tagadás, egy állat viselte.”⁴⁷ Neve e személyes és szexualizált síkon túlmutatóan a ruszin bojárókat, az Illarionokat is megidézi: „A Connie Illafeld tehát művésznév volt, az elvonultan élő utolsó Illarion-ivadék üvegfestéssel foglalkozott. Ókori jeleket pingált, életképeket a régmúlt időkről, kicsi, akár zsebben is elférő üveglapokra; csernovitzi és lemergi zsidóknak dolgozott megrendelésre, ki tudja, hogyan, mi módon juttatta át őket a határon. Jó negyvenes volt, szeme zöld, bőre fehér, haja fekete.”⁴⁸ Béla Bundasian így nem pusztán volt kedvese megbecstelenítési procedúrájának vet véget, hanem a hatalomnak a ruszin múlt fölötti „átírási” önkényének is: „Engem nemsokára a hullaórségből is elcsaptak, át kellett engednem a terepet utódomnak, Toni Tescovinának. Aznap reggel, amikor bevezettem a halottörzés apró fortélyába, Connie Illafeld, alias Cornelia Illarion testét találtam a szürke kőasztalon kiterítve. A nyakán, ahonnan valaki képelem, nem kis haraggal – névjegyét letépte, sötétkék volt a vér, mint az alvadt áfonyalé, vagy mondjuk mint a ruszin bojáróké, az Illarionoké. Mire a kamrába került, szutykos, kemény gönceit késsel vagy ollóval levágták róla, ha néha-néha hozzáért az ember, biza hidegebb volt, mint a kőasztal, amelyen feküdt. Bundája fényét veszítve, mint valami fekete zúzvara, halkan zizegve pergett le róla, mígnem műszak végére ott feküdt nekünk teljesen csupaszon.”⁴⁹ Az elbeszélő pedig ismételtelen olyan

46 Uo., 92.

47 Uo., 100–101.

48 Uo., 94. A név eredetéhez lásd: “Illarion/Hilarion – church leader in Subcarpathian Rus’. Illarion was the Orthodox bishop of Mukachevo from 1556 to 1561, during which time he improved the church’s financial base. He was also successful in placing the Hrushevo monastery under his episcopal successor.” Ivan POP, *Illarion/Hilarion = Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, eds. Paul Robert MAGOCSI – Ivan POP, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002, 205.

tudással reflektál a látványra („vagy mondjuk mint a ruszin bojároké, az Illarionoké”), amely a térség történeti helyi szemléletét közvetíti. A természet (erdővidék) és a női test látványa egyaránt a ruszin kulturális emlékezet archíválójaként is láthatóvá válik, azon emlékezeté, amely a sajátos történelme révén mindig a különböző nemzeti vagy más hatalmi (át)keretezésekben *közvetítődve* maradt fent.

Záró rövid példám Esterházy Péter Duna-regényéből származik, amelyben a szerző a Duna földrajzi jelentésszerűségét követve Kelet-Közép-Európát területi, történelmi, kulturális és többnyelvű intertextuális médiumként teremti meg, és Kelet–Nyugat közötti többirányú utazásként, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia és a (poszt)szovjet korszak történelmi, kulturális hagyatékának egymás mellé, egymásra rétegződő folyamataként alkotja meg. Esterházy regénye összetett műfajából fakadóan arra is példa, ahogyan az irodalmi mű felülírja az irodalomtörténeti kategorizációkat. Értelemszerűen sem a határon túli magyar irodalom, sem az emigráns magyar irodalomtörténeti kategóriába nem sorolható, azonban a regény poétikája érintkezik a korábban elemzett szerzők és tágabban e két kategóriába tartozó irodalmakkal. Utazási regényként, regényes kulturális útirajzként a Dunát kelet-közép-európai térség többnyelvű kulturális hangzó emlékezetévé transzformáló mű révén a többnyelvűség mint poétika és lokális, térségi kulturális emlékezet médiuma átmettszi az irodalomtörténeti rendszerezést.

A regény utolsó mondata így hangzik: „Bérlemény arra gondolt, hogy ha majd fölébred, bemásolja a cédulájáról a füzetbe a neveket, azon hajókét, melyeket ma, augusztus 14-én látott: Razelm, Istria, Salvator, Bucureni, Polar, Malnaș, Izer, Mîndra, Costila, Tîrnava, Somes, Caraiman, Toplița, Polar XI, Cinceaș, Snagov, Mizil, Lupeni, Rîureni, Athanassios D, Tîrgu Jiu, Brașov, Vîrsan, Călimănești, Gheorgheni, Voiajor, Leopard, Cardon, Cocora, Dorobanți, Cormoran, Pontica, Căciulata, Grădina, Amurg, Colina, Zheica, Semnal.”⁵⁰ Magyar mondat, magyar regény, román szavak soraival befejezve. A regény nyelve határt jelez (mint az utolsó román szó: *Semnal*): a román szavak és a felsorolás révén a román mondatok és környezetük hiányát, és ugyanakkor a magyar mondat megnyitottságát. A regénynyelv határa egyben a képzelet nyitánya, a hajónevek képzeletbeli útvonala, hozott földrajza térképeződhet fel a zajaci szinoptikus térkép értelmében, „amely »nem szilárd, nincsenek állandó koordinátái«, hanem »mozgó, vibráló, pulzáló mozgások és a változás lehetősége jellemzi«”.⁵¹

Úszó hajónevek (egyben városnevek is) mint jel(zés)ek mobilis konstellációja talán Közép-Kelet-Európa képzetének egyik legszebb performatív metaforája, amelyben a térség többnyelvű hagyatéka mint közösben osztozó dinamikus koegzisztencia jut színre.

49 BODOR Ádám, *I. m.*, 101–102.

50 ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*, Budapest: Magvető, 1991, 251.

51 Peter ZAJAC, *I. m.*, 308.

Magyar olvasóként a kiolvasás, kiejtés nehézségei révén ismételten akcentusos olvasóvá változunk, ahol az *akcentusban a nem sajátjának az elsajátítása jelzésben marad*, hiszen az akcentus jelzi az elsajátítás igyekezetét. Megőrzi ezt az igyekezetet, és nyitottságát teszi hallhatóvá. Esterházy regény-nyelve a térség többnyelvű létmódját szintén olvasói gyakorlattá változtatja.

A „többnyelvű éntudattal” megírt, „ingázó grammatikájú”⁵² művek ezen példái a kulturális emlékezetében összefonódott kelet-közép-európai térség tapasztalatát az akcentus hangzó olvasói tapasztalatába fordítják át. Úgy teremtenek lokalizált perspektívákat, hogy a történeti konfliktusos egymásra rétegződéseket mintegy vernakuláris memóriaként akcentusos (szét)hangzó kortárs olvasói tapasztalattá transzformálják.

Irodalom

BALÁZS Imre József, *Trees, Waves, Whirlpools: Nation, Region, and the Reterritorialization of Romania's Hungarian Literature = Romanian Literature as World Literature*, szerk. Mircea MARTIN – Christian MORARU – Andrei TERIAN, New York: Bloomsbury Academic, 2018, 157–175.

BÉLÁDI Miklós, *Utószó = Vándorének. Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 397–399.

BODOR Ádám, *Sinistra körzet*, Budapest: Magvető, 1992.

BODOR Ádám, *Schutzgebiet Sinistra*, aus dem Ungarischen von Hans SKIRECKI, Zürich: Ammann Verlag, 1994.

BODOR Ádám, *Az érsek látogatása*, Budapest: Magvető, 1999.

BODOR Ádám, *The Sinistra Zone*, translated by Paul OLCHVÁRY, New York: New Directions, 2013.

BRAIDOTTI, Rosi, *Writing as a Nomadic Subject*, Comparative Critical Studies, 2014/2–3., 163–184.

BRUBAKER, Rogers, *Grounds for Difference*, Cambridge – London: Harvard University Press, 2015.

CHAMBERS, Iain, *Vándorlás, kultúra, identitás*, ford. MARNÓ Dávid, Helikon, 2002/4., 433–474.

DÁNÉL Mónika, *Nyelv-karnevál. Magyar neoavantgárd alkotások poétikája*, Budapest: Kijárat Kiadó, 2016.

DÁNÉL Mónika, *Többnyelvűség és lokalitás. Magyar és román érintkező narratívák 1989-ről*, Erdélyi Múzeum, 2020/3., 1–27. <https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/32194/EM2020—3-01-Danel.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

DOMONKOS István, *Kormányeltörésben*, Új Symposium, 1971. 73. szám, melléklet I–XI.

DOMONKOS István, *Kormányeltörésben*, Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár – Napkút Kiadó, 2015.

ERLL, Astrid, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart–Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2005.

ERLL, Astrid, *Memory in Culture*, translated by Sara B. Young, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*, Budapest: Magvető, 1991.

- ESTERHÁZY Péter, *Könyvek között – Bibó, Vitéz, Kemenes Géfin* = UŐ, *Egy kékharisnya följegyzéseiből*, Budapest: Magvető, 1994, 69–70.
- HANN, Christopher – MAGOCSI, Paul Robert, (eds.) *Galicia. A Multicultural Land*, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2005.
- HEISSENBÜTTEL, Helmut, *Konkrét költészet*, ford. Sz. MOLNÁR Sziliva, Magyar Műhely, 1998–1999/108–109., 40–43.
- ISER, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest: Osiris, 2001.
- JANECZEK, Andrzej – WÜNSCH, Thomas, (eds.) *On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600*, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, University of Constance, 2004.
- KEMENES GÉFIN László, *A szerkesztő előszava* = *Nyugati magyar költők antológiája 1980*, szerk. KEMENES GÉFIN László, Bern: Európai Protestáns Szabadegyetem, 1980, 5–11.
- MAGOCSI, Paul Robert – POP, Ivan (eds.) *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002.
- SCHEIN Gábor, *Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája*, Irodalomtörténet, 2019/1., 3–16.
- SCHMAL, Alexandra, *Szereplők és helyszínek mutatója Bodor Ádám regényeiben*. Kézirat, 2016. https://reader.dia.hu/document/Bodor_Adam-Szakirodalom-16254
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A hontalanság irodalma* = UŐ, *Újraértelmezések*, Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2000, 151–174.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András (szerk.), *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*, Budapest: Gondolat, 2007.
- THOMKA Beáta, *Regénytapszlat. Korélmény, hovatartozás, nyelvváltás*, Budapest: Kijárat Kiadó, 2018.
- ZAJAC, Peter, *A nemzeti és a közép-európai irodalom mint a kulturális emlékezet része*, ford. BALOGH Magdolna, Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2019/3., 307–318.

Accented Multicultural Spaces – Poetical, Literary Historical, and Social Potentials of the Multilingualism

Abstract. Hungarian transborder literature and immigrant literature have come to form two distinct categories in the literary historical discourse, and they are examples for the interlacement of the historical events and literary historical categorization. The inherent linguistic otherness, i.e. the coexistence of these literatures with other, surrounding languages dislocates both the traditional descriptive categories with which Hungarian literary history operates, and the viability of a literary canon based on the borders of the nation state. In this article I investigate how the Hungarian transborder literature and immigrant literature conceptualized as multilingual can reshape the monolingual Hungarian literary traditions. Analysing István Domonkos's poem "Rudderless" (1971) and Ádám Bodor's novel "Sinistra Zone" (1992) I examine how they transform the de- and reterritorialized Hungarian language into an accented, audible archival medium of multilingual cultural spaces.

Keywords: accent, Hungarian Transborder Literature, Hungarian Immigrant Literature, multilinguality, multilingual cultural memory

Dánél Mónika
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
danel.monika@btk.elte.hu